

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԵՋԵՆ

Գարնան, հսկայ արչաախուժքը կ'ելլէ Պողոժախտ, Թափոր լեռան ձախուեր յարձակողականը կը յուսալէ Հռեզար արքան և ան 1218-ին կը վերադառնայ իր գահը, իր ղեկավարներուն կէսը յանձնելով «Երուսաղէմի Թագաւոր» Ժան տը Պրիէնին։ Այս վերջինը, փոխանակ անմիջապէս Երուսաղէմի վրայ յարձակելու, կը ձեռնարկէ Գահրէի զրաւման, և այդ ճամբուն վրայ նախ կ'ը պարտուի. 1223-ին՝ կ'ապաւինի Սուլթանի դիւթեան. այս վերջինը անոր կը շնորհէ իր կեանքը և Պաղեստին վերադառնալու արտօնութիւն։ Այս ձեւով կը դրուի վեցերորդ խաչակրութեան վերջակէտը։

1219-ին Հռեզար Անդէաս Թագաւորին վերադառնալէն վերջ, քանի մը Հեռակորդներով Պաղեստին կը հասնի Ֆրանչիսկեան կարգի հիմնադիր Ֆրանսիս Աստիգային, և կը հարստաւորի Ս. Երկրին մէջ, քաջալերուած՝ Տնօրինական Սրբավայրերէն ներս քրիստոնէաներուն, մասնաւորաբար Հայոց վայելած պաշտամունքի ազատութենէն։ Տիրող ընդհանուր ոգիին ներշնչելով՝ Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը ձեռք ձգած էր բացառիկ շնորհներ և Սուլթանի ներկայացուցչը Հայոց հանդէպ ունէր մասնաւոր ատկարութիւններ։ Հայ ուխտաւորները ազատ էին միւս քրիստոնէաներուն վրայ դրուած տուրքերէն, Հայոց Պատրիարքարանը կ'արտօնուէր նորոգութիւններ կատարել վանքերու և եկեղեցիներու մէջ, նոյնիսկ կը թոյլատրուէր նորեր շինել։ Բեթղէմէմի Ս. Մնեղեան Տաճարին դուռը կը շինեն ընտիր քանդակներով, որոնց համար, 1851-ին Երուսաղէմ այցելող Միշո Փրանսային կը գրէ․

«Ամիկա, Ս. Մնեղեան Տաճարին դուռը, հնագիտական հազուադէպ մշտար մըն է. ու կարելի չէ կարծիլ թէ քրիստոնէայ աշխարհին մէջ ամուր մնամը կը գտնուի...»

Ճշմարիտ յիշատակարան մը՝ արժանի ամէն յարգանքի։

Այս յիշատակարանները երկուք են, հայերէն և արաբերէն, փայտակերտ փեղկերուն վրայ բարձրաքանդակ փորագրուած, որոնք կը մնան մինչեւ այսօր, հակառակ զանի ի սպառ ջնջելու յոյն կղերի մեքենայութիւններուն։ Հետեւեալն է հայերէն յիշատակարանը. «Ի քալս Հայոց ՈՀ. և Զ. (1227) կազմեցաւ դուռն Սուլթ Աստուածամիս ձեռամբ Տէր Արքեպիսկոպոս և Տէր Առաքելոյ ի քաղաքաւորութեամբ Հայոց Հնքմայ որդւոյն Կոստանդէի. Գրիստոս Աստուած ազարմեսի աշխատաւորաց» (Տ. Ս. էջ 463)։

Միջին Արեւելքի իշխանաւորներուն միջև դոյրած կասկածամտութենէն և Եղիպտոսի Սուլթան Մելիք Գամելին և անոր խորթ՝ Դամասկոսի Սուլթան Գորատոսին ինչորայրապաշտ բանակներ կազմելու փորձերէն օգտուելու հեռանկարով՝ Գերմանիոյ Ֆրեյստեքեր Բ. կայսրը զօրացուելով մը 1228-ին կը հասնի Պողոժախտ և Եղիպտոսի Սուլթան Մելիք Գամելին հետ կը կնքէ 10 տարուան դաշինք մը, շահագործելով Սուլթանին եղբոր՝ Եղիպտոսի դէմ գէնք բարձրացնելու համար արտաքին ոյժեր ապահովելու դաշինքը։ Այս դաշինքով Սուլթան Մելիք Գամելի՝ Ֆրեյստեքեր Բ.-ին կը յանձնէր երաւաղելը, ինչ ինչ սրբավայրերով։ Ֆրեյստեքեր Բ. 1229-ին կայսերական շուքով կը մտնէ Երուսաղէմ. կ'երբայ Ս. Յարութեան Տաճարը, կարճ ազօրէ մը վերջ՝ իր գլխուկն կը դնէ ոսկի թագը, հակառակ ցաղի նգովքին և յատիմ կղերի իսկականութեան։ Ի վերջոյ, տիրող անհամակիր մթնոլորտէն հեղուած՝ ան 1231-ին կը վերադառնայ Երուսաղէմ, իր ետին ձգելով առանց արիւմի շահուած քրիստոնէայ երաւաղել մը, զոր կը լինէ քրիստոնէայ Երաւաղմ։

Ֆրեյստեքեր Բ. կայսեր հեռանալէն վերջ,

կը սկսի անխիստանութիւն և երուսաղէմը կը մնայ անպաշտպան, այնպէս որ տասնամեայ զաշխիքի լրանալուն՝ երուսաղէմ կը մտնէ Բեբելի իշխանը, կը քանդէ Դաւիթի բերդն ու քաղաքին պարիսպները: Կը Հապոնի նոր իսլաւիկները:

Բիշըրտ Գորնույլ Պաղեստին կը մտնէ անլիլիացի ուխտաւորներու լէգէոնով մը: Տաճարականներ և Ասպնջականներ կը հակառակին Բիշըրտի մեծ ծրագիրներուն, Բէշըրտի իրենց պաշինքը՝ Գամասիոսի Սուլթանին հետ: Նկատելի է որ Ս. Երկրի «փրկիչ»ներուն մէջ մասը կը դաշնակցէր ճգնաժամի Սուլթանին, իսկ միւս մասը՝ Երդաստի Սուլթանի թշնամիին՝ Դամասիոսի Սուլթանին հետ:

Բիշըրտ Գորնույլ կը ժողովուրդապաշտպան լինի, և Կարճ ուխտապաշտպաններն մը վերջ կը վերագրուեն իրեն, փակելով եօթներորդ իսլաւիկութեան ամուլը լըվանը:

Ասիական նոր առաքաւականներու երեւումը անուարարափի կը մատնէ Միջին և Մերձաւոր Արևելքի ժողովուրդները, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ Հայութիւնն ու Պաղեստին-Ասորքի ժողովուրդները:

Մոնկոլիոյ վայրենի ցեղերէն՝ Ուրալ-Ենեք, Չակալատի ժողովուրդը, օգտուելով Սուլթանի բռն և ջրհատիկայ իշխաններու ներքին տակաւորութիւններէն և եգիպտացւոց քաղաքներէն, 1244 թուականին կը մտնեն Ասորքի և Պաղեստին, իրենց ետին ձգելով արևել, արցունք և ակաւ: Ուսլաւիաց լիակատար պատմութեան ճեղքնակ Միշո Գրանսացին կը գրէ. «Երբ ողջերուն ջով ա'լ բան մը չեն գտներ, Ուրալ-Ենեք մեռնելներուն կը դարձնեն իրենց մոլեգին բարկութիւնը, կը բանան գերեզմանները, կրակի կու տան մեռելներուն ոսկրտին»... և երուսաղէմ կը լեցուի այնպիսի պղծութիւններով և անգթութիւններով, որոնց նմանք ուրիշ պատերազմներու ժամանակ չէր տեսնուած:

1246-ին եգիպտացի կը վերադառնան երուսաղէմ ու կը վտարեն իրենց հաղորդը դահիճները:

Սալահէտտինի մահուան յաջորդող (1193-1246) իսլամական լըվանը կարելի է նկատել (զանց ընելով պարսերական մեղմացումներն ու սուլթաններով ապահովուած տեղափոխութիւնները) չարչարանքի աննախընթաց

օրերու շարան մը. երկրին քամախտ ժողովուրդը մինչև վերջ եղած է հալածուած, նոյնիսկ և ատելի հասարակութիւն մը:

Մերոնք, գլխաւորութեամբ Ս. Յակոբայ Գլխաւորութեամբ, կը հետեւին դարերու իմաստութեան ժամանին. «Այն ձեռքը զոր չես կրնար կտրել կամ կտրել, համարել՝ և գլխուղ զիրք՝ զարողին և Միջինայի բաղը ինոր՝ որ կու տայ սաղմ տնտեսագիտութեան և մոլեգին թշնամի յաճախ կը հանգստանան ողջերով և կաշառելով, յաջորդ ակունքներուն հասցնելու համար հուսկան, հայրենիքի քարապար ժողովուրդը:

Արեւելքի տառապալկոծ ժողովուրդներուն ճիւղը կրկին կը վերադառնա արաբական իսլաւիկութեան կանթիւնը, որ մերթ կը պըլ-պըլար արաւապաշտ ճողիներու շունչով և վաղամոռ թաղակիրներու և թաղեւտներու մէջով: 1248-ի աշնան՝ Մարտապի Լուդո-վիկոս Թ. թագաւորը, նա կը մտնէ իսլաւիկ իր արաւապաշտով մը՝ պահ մը Կիլիկիոյ հանդիսանալէ վերջ ձեռք կ'առնէ եգիպտոսի աղետաբեր ճամբան: Լուդովիկոսն ալ, իր մէջ նախորդին նման, նախ կ'ոճենայ յաջորդութիւններ, բայց ի վերջոյ գերի կ'իյնայ եգիպտացիներու ձեռքը և Ծանրագին փրկանքով կը թոյլատրուի երթալ Պաղեստին: Լուդովիկոս Թ., ժամանակ մը իրեններու հիւրասիրութիւնը վայելելէ վերջ, 1252-ին կը վերադառնայ Մարտապ, իր ետին ձգելով արիւնյալ ատելութիւն մը ձենովացիներու, վենետիկցիներու, Տաճարականներու և Ասիականներու միջև:

1257-ին Ս. Քաղաք կու գան քանի մը Գրանչիական կրօնաւորներ և կ'արտօնուին իսլաւիկութիւն հաստատել պարիսպէն ներս: Կր վերսկսի լատին պաշտամունքը, որ դադարած էր երկար ատենէ ի վեր, լատինաց արտաքսումով և լատին աղօթալիւրերու դրամումով (Տ. Ս. էջ 495):

Մոնկոլ-թաթարական բանակները՝ հրամանատարութեամբ Հուլաղու խանին՝ Պարսկաստանն ու Հայաստանը դրաւելէ վերջ կ'ողջունին եգիպտոս: Կիլիկիոյ Հեթում Ա. թագաւորը, որ դաշնակցած էր Հուլաղուին հետ, Կիլիկիոյ ինայելու համար Հայաստանի տիրու ճակատագիրը, 40,000 հետեւակ և 12,000 այրուճիկով Մոնկոլիոյ առջև կը միանայ իր մոնկոլ դաշնակիցներուն:

Թաթար-Հայկական բանակները, Պաղատի Ամիրապետի ու Իկոնիոյ Առլթանը Հայաստակցեցել վերջ, 1258-ին կը գրաւեն Բերիան, Դամասկոսն ու Ասորիքի այլ գլխաւոր քաղաքները, կը Հայածեն եգիպտական բանակը. Երուսաղէմի գրաւումը կ'առկաի թաթար մեծ խանին մահով և Հուլտու խանին Գարազորում վերադարձով:

Եգիպտացիք, թաթար ոյսէրու զգալի նուազումէն օյտուելով, կը վերադառնան և 1260-ին Սոդդէքն և Պաղեստինէն կը Հեռացրեն թաթար և Հայ բանակները, 1268-ին շարուշանդ կ'ընեն խաչակիրներու վերջին տոբոց Անտիոքը, զուր չարիք չի մնար որ չողծուին Եգիպտացիք. փոքրահասակ մանուկներէն իւրաքանչիւրը 12-ական և մատակցուի անգլիկներու ամէն մէկը Եսկանդրամի կը վաճառեն: Անտիոք մէկ օրուան մէջ կո փորոնցնէ իր բոլոր ղեակիները և ահիւն կը վերածուի. 17,000 զրիստոնեաներ տուրի ճարտի կ'ըլլան և 100,000 հօգի գերի իր տարածի՝ Կ'ըսէ Միւս Ժրանացի պատմադիրը՝

«Ժրանայի Լուդոփիկոս Թ. որկածախնդիր Թաղաւորը, կրկին կը կազմէ խաչակիր արաւախանք մը, և փոխանալ Պաղեստինէն ելլելու՝ կը ցամաքէ Հելսիոպոլիսի կողմէն, և 1270-ի Յուլիանի կը պաշարէ Քուստալ քաղաքը: Լուդոփիկոս Թ. կը մեռնի իւր յետոյ և արշաւախումբը կը քայքայուի. միայն Անդիոյ Թաղաւորին երկու զաւակներ՝ Խուրսի և Խամրնա, 800 խաչակիրներով կ'անցնին Ասորիք, ուր, միանալով ճանապարհան ու Ասորիական սպայաներուն, կը գրաւեն Նաղարէթը: Յաջորդական կռիւներուն՝ Խուրսի կը վերաւորուի և կը վերադառնայ Անդիո, կը քայքայուի կտուղ քիթը և պնտմովեան կ'անցնի ութերորդ խաչակրութիւնը:

Անէկ վերջ, ամէն անգամ որ Եւրոպացիք կը խօսէին նոր խաչակրութեան մը մասին, Մէմլուքներն ու Պաղեստինի իսլամները Երուսաղէմի Պատրիարքութեանց կը սպառնային Հիմալայաթի ընել Ս. Յարութեան Տաճարը յարակից սրբալայրերով և կը դնէին նոր տուրքեր՝ կոտորում Համար առնոց օղնութեան թելերը: Բայց եգիպտոսի Պիլապա կամիր սուլթանին մահով և Արեւմտեքի ճախաւեր ձեռնարկներու դադարումով Տնօրինական Սրբալայրեր պահ մը

կ'ունենան անդորրացում և վերանորոգումի տառնուութիւններ:

Կիլիկիոյ Լեւոն Թաղաւորի որդի Հեւրուս Ա.ի արքայական մուկով կը սալաւատակուի Ս. Յակոբայ վանքին մերքին տարածքը. և կը պարագլուի Հրեշտակապետից վանքը: Վանքին պարիսպը Հագիւրարձրացած՝ եւրոպական նոր արկածախնդրութիւնը կը վրդովէ Պաղեստինի արիւնքամ զրիստոնէութեան խաղաղութիւնը: 1290-ին խումբ մը անվարձ Հրեշտակներ կը հանին Պաղեստին — Նուաճուած տարին քաղաքներու մնացորդացին վերջին սուլթանը — և կը սկսին թալանել շրջապակի իսլամ դուրերը: Եգիպտոսի սուլթանը առջի կ'ընէ և զրիստոնէութիւնը Արեւելքէն մտարիւր միւսականութեամբ կը կազմէ երկու Հարիւր Հազարոց բանակ մը և 1291-ին կը պաշարէ Պաղեստինը, ուր կեդրոնացած էին խաչակիրներու մնացորդները, և 50 օրերու արիւնքով պաշարումէ մը վերջ կը մահէ քաղաքը, սրախողխող կ'ընէ ճաղատին աւելի քան Հարիւր Հազար զրիստոնէութիւնը. ապա Երուսաղէմէն կ'արտաքշէ Ժրանիսկեան լատին կղերները, որոնք 13 տարի վերմ միայն կ'արտօնուին վերադառնալ, Սիւրիոյ Թաղաւորին բարեխօսութեամբ (Տ. Ս. էջ՝ 504):

Մէքանի տարինը իստոյ, եգիպտոսի Հուսամիտին սուլթանը, ամբողջացնելու համար իր նախորդներու զրիստոնէացիներ ծաղրելու, Հարիւր Հազարոց բանակով մը կ'մահէ Կիլիկիոյ Կիլիկիոյ Հեթում Բ. Թաղաւորը կը գրմէ իր դաշնակցին՝ մոնղոլ-թաթար Ղազան խանին:

Ղազան խան, 200,000 զինակիրներով կը փութայ իրենց վաղեմի զինակցի օգնութեան: Երկու բշկմարի բանակներ կը ճակատիմ եղեպիտ մօտ. արիւնքի ընդառաւմ մերկ վերջ եգիպտական բանակը խուճապահար կը դիմէ փախուստի: Հեթում Բ., ամամբ չորս օր կը հայածէ եգիպտացիները, միմյնայն Գաիլիի դռները: Դամասկոս և Բերիա՝ լայն կը բանան իրենց դռները Հայ-թաթարական յաղթական բանակներուն առջեւ:

1300-ին հայկական օրախումբեր Ղազան խանին հետ կը մտնեն Երուսաղէմ: Հեթում

Բ. շահուած այս մեծ յաղթութեան համար կը մատուցանէ իր գոնութիւնը, և իր անւան արքայական յիշատակ մը ձգելու համար, Ս. Աստուածածնի Տաճարին մէջ, Ս. Կոյսի դրան ձախակողմը՝ շինել կու տայ սեղան մը, որ մինչեւ այսօր կը մնայ հայոց սեփականութիւնը (Տ. Ս. էջ՝ 505)։ Հայոց արքային կը տրուի երուսաղէմն ու շրջակայքը՝ իրր բաժին յաղթութեան, և տասնհաւորս դարեր վերջ, Հայկական դրօշը կըրկին կը ծածանի Սիոնի վերեւ։ Հէթում Բ. երուսաղէմի մէջ քաղաքացւոյն գունդ մը ձգելով, կ'երթայ Դամասկոս Ղազան խանը տեսնելու, անոր Պարսկաստան վերադարձի ճամբուն վրայ։ Ղազան խանի մեկնումէն վերջ, խանին երկրպագւոյն դօրաց հրամանատարները Հէթում Բ. —ին հետ կ'արշաւեն Եգիպտոս, առանց Խանի գլխակցութեան։ Սուլթան Հուսամէտին, իր նախորդ պարտութեան վրէժը լուծելու համար, ի մի կը տաւաճէ իր բոլոր և զրացի իսլամ մեծ ու պղտիկ շէյխերու ոյժերը, կը դիմաւորէ թշնամին. ահեղ ու արիւնոտ գոլապարէ մը վերջ, խուճապի կը մատնէ հայ-թաթարական ոյժերը, և 1303-ին կը վերագրաւ Ս. Քաղաքը, վերջ տալով հայկական կարմատեւ տիրապետութեան։

1330 թուականին՝ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ Կիլիկիոյ Լեւոն Դ. թագաւորը՝ արքայական շքանշանով մը և այս առթիւ Հայ երուսաղէմի պատմական անաղաւտունը կը հարստացնէ վեհապետական թանկարժէք մուշքերով, որոնցմէ յիշեմք՝ 1316-ին, Դրագարի վանքին մէջ պատրաստուած գեղազիւ Յայսմաւորքը, արքայական ինքնագիր յիշատակարանով մը որ կը սկսի հետեւեալ տողերով. «Տես, Լեւոն

թագաւորս ամենայն Հայոց, զպիտակս յամենայն գործոց բարեաց զի... յիշեսիր ա'վ ընթերցող աղաչեմ և պազատիմ, յիշեալ լիչիք ի տէր Յիսուս, զիմ ապաւինեալ Քրիստոսն աղաչիցէք թերեւս ինքն ողորմեսցի ահեղ ատենին և բարբառեալ բացոյն։ Եւ Լեւոն թագաւորս ամենայն հայոց ի թուին Ձէթ (1330) շնորհեցի զգիրքս Քաղաքոյ հայ ծառայնուն...» (Տ. Ս. էջ՝ 512)։

1342 թուականին՝ համաքրիստոնէական սրբավայր Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս կը բացուի նոր և աղէտաբեր դարադուլ մը. խաչակիր տիրապետութեան ընել չկըրցածը կ'ընէ դրամը՝ Արեւելքի այդ ամենագործ իշխորդը, երբ «Սիկիլիոյ թագաւորը՝ Բոպերթ և Սանսիա թագուհին շատ դրամ վատնելով Պաղատտի Սուլթանէն (Թերեւս Եգիպտոսի) հրաման հանել կու տան որ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները պաշտամունք կատարեն Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ»։ Այս աղէտաբեր պարագան կը հաստատէ Ավինյոնի Կղեմէս Զ. պապին այս առթիւ տրուած մէկ կոնգալը, ուր կը գտնենք հետեւեալ ուշադրաւ տողերը. «Կղեմէս Եպիսկոպոս՝ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ...։ Այս օրերուս Սիկիլիոյ Բոպերթ թագաւորն ու Սանսիա թագուհին՝ իրենց աղերսագիրով մեզ ծանուցին, ինչ որ հաճելի թուեցաւ մեզ, թէ մեծ գինով ու շատ գծուարութեամբ Բաքիլոնի սուլթանէն հրաման ստացած են, որ Եղայրմերը (Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները) կարող ըլլան մշտնջենապէս Տիրոջ Գերեզմանի եկեղեցիին մէջ բնակիլ ու հանդէսով պատարագ մատուցանել և աստուծային պաշտամունք կատարել հոն»։

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕԲՃԵԱՆ

(Շար. 4)